Коли Марта зарізала свого чоловіка й упоралася з ним, завмер тієї ночі всякий звук у її хаті. І вокруги тієї хати панувала тишина. Там, де закопала його, хоч і неглибоко, здавалося оку, земля незамітно завершилася. Але то могло бути й від снігу, що від ранку укладався на все безнастанно. Місяць глядів на землю, купав її в магічнім сяйві, але не огрівав її.

Окремо від того йшло мов благословенство селом, бо так святочно й спокійно здавалось повсюди. З появленням снігу наче зблизилось і рождество Христове, те свято миру, що не оминало жодного кутка, де проживали правовірні, а ясні ночі ніби заповідали коляду.

Так уже котрась-то ніч від часу, як Марта усунула свого господаря з хати.

Двоє сиріт його, дев’ятилітній Павлик і семилітня Зоня, що осталися, тулилися до себе на печі, вночі вмліваючи з остраху, що мати заріже і їх, щоби не свідчили проти неї, що відібрала їм батька. Дев’ятилітній Павлик мусив помагати винести батька на леваду між дерева, де його уклали в землю. Але покривати його не дозволила мати, нагнала назад до хати й наказала спати. Він учинив, як наказала, бо страшно йому було від мертвого, від її очей і від ясної ночі.

Коли люди питали за кушніром, відповідала мати, що пішов до Бессарабії, як звичайно... але в хаті не дозволяла про те говорити.

Батько запивався до нестями, марнував зароблене, а як не ставало гроша, чіпався до матері, щоб продавала поле.

Кілька разів уволяла його волю й продавала, бо побивав її. Вертаючи з корчми нерівним кроком, батько співав, а вона чимраз більше сохла й в’янула, а великі її карі очі западалися в ямках.

Сіро жилося малому Павликові й його сестричці Зоні. Час від часу забігала до них нишком стара материна няня, що викохала її ще в її родичів, і обі говорили пошепки про щось за плечима дітей. Що говорили, Павлик не знав, лише бачив, як мати ціпила уста, давлячись плачем, а сльози заливали її худе невеселе обличчя. А дні уходили, поля попустіли, хіба один ворон перелітав ними або десь-не-десь позісталі бузьки стояли, мов сторожі тієї польової пустки... на одній ніжці, і думали й сумували над чимсь-то...

— Павлику, що бузько думає, що так довго на одній нозі стоїть, що він вигадує? — спитала однієї захмареної днини Зоня брата Павлика.

— Ая... думає... Дурна! Де бузько думає? Так думає, як і ти.

Зоня вмовкла й поглянула поважно на брата. Він був вельми розумний, вона його любила, бо він лише рідко коли штовхав її. Відтак сказала:

— Недавно, як тато вийшов лютий із хати, коли мама не дала йому щось на продаж... на горілку, він підняв граблі, щоб її вдарити, підняв їх так високо, що вони зачепилися в стріху та повисли там.

— Овва!..— відповів Павлик.

— Так, так, а тато, розгніваний, що не міг ударити маму, схопив пражину з-під хати і розторгав бузькове гніздо.

Павлик засвистав.

— Тепер він за те підпалить нам хату,— сказав.

— Ая?..— відповідала, почасти питаючи, а рівночасно й не довіряючи, Зоня.

— Над тим він дума, скажу тобі тепер,— пояснив сестрі й, обкрутившись на одній нозі, пішов.

* * *

Не сплять діти вже котрусь-то ніч, відколи батька не стало. Мати вдень порається за роботою, мовчазна, невесела, а коли настане лише сумерк, вона жене їх вже обох до спочинку.

— А я ще не хочу спати...— відпирається Павлик.

— І я ні,— повторює за ним тим самим тоном Зоня.

— То сидіть у потемки, я не маю звідки для вас купувати світла. Те, що ваш батько вам полишив, тим і жийте. Мені світла не треба, моє світло він загасив...

Настало мовчання.

Інакше мовчиться вдень, інакше в сумраці. Ні Павлик, ні Зонечка не обзиваються більше.

Сумерк зростає, мати сидить неповорушно на лавці, підперта ліктем...

Часом здіймає голову, начеб вижидала кого, або так і зірветься з місця й підбігає до вікна, щоб поглянути, чи вже не йде хто, а коли нізвідки не показується ніхто, хіба що вітер здіймається й заголосить у комині або собака забреше... сідає назад на місце й поринає в попередню задуму.

Якось не стає й праці в хаті. Наче дівається де-то. Тужно й порожньо без неї.

Коли господар жив і шив вдома кожухи, тоді — хоч по-п’яному, хоч ні — безнастанно співав.

З ним усе поволіклося хто знає куди.

* * *

Із закутків виростає зимова темнота, діти почали боятися, що на них ось-ось щось насуне, і гляділи на віконце, звідки било ще слабою сніговою ясністю.

— На піч! — наказала зараз мати.— Доки вам так сидіти? Тепер на ній тепло, пізніше вона остигне. Доста, коли я одна не сплю.

Діти перехрестились без слова, молитви їх досі ніхто не вчив, і повилізали на піч.

— А ви, мамо? — спитав несміливо вже з печі хлопець.

— І я ляжу незабавки, лише ще надвір відбіжу.

— Не гайтесь, мамо... так страшно...

— Так темно, мамо...— пішло, тремтячи, з уст малої Зоні.

— Я лиш обійду хату... чи не йде хто... позачиняю все й вертаю.

— Зачиніть і браму... аби й бузьок не прийшов... аби вуглик у дзюбі не приніс, хату не запалив... так лячно...

— Цитьте... спіть... який там бузьок снується вам у голові? Бузьок... Я лише сокиру в хату внесу... забула коло дров...

* * *

— Я боюся, Павлику... так темно... он там... де мамина постіль...

— Ти спи, як хочеш, але я не буду. Вона по сокиру пішла.

— Будем уважати, чи мама буде спати.

— Вона пішла по сокиру, Зоню, може нас уночі зарізати... не спім!..

— Не спім! — відповідала сестра.— І бог не спить, Павлику... правда?

— Правда. Він зірки посилає на варту...

І не спали.

Чекали мовчки, без руху, дарма що очі насилу затулювалися.

Бачили, як мати до хати увійшла, як щось блискуче внесла, поставила обік себе на постелі і, врешті, лягла.

По часі захопив їх сон, як їм здавалося, з відчиненими очима, з придержуваним віддихом, і більше не знали нічого. Нараз ізбудив Павла голос батька: "Не спи".

Він зірвався, сів і заслухався. Так, то говорив батько. А він не забув, що батька не було, що вже тижнів кілька пройшло від його смерті.

Та тут щось біле.. під вікном недалеко печі мигнуло... Ним потрясло. Він шарпнув Зоню. Вона також що лиш недавно збудилася.

— Дивися! — прошептав до неї.— Під вікном мама...

І обоє понатягали шиї... і гляділи...

Там справді була мама. Вона клячала на землі, її голова оперлася на лавицю, ніби спала, а в руках на лаві блистіло залізо сокири.

* * *

До рання не спали діти.

І не одна ніч проминула отак.

Удень то одно, то друге просипляється, особливо коли мати виходила з хати. Найчастіше до старої своєї няні. Полишивши їм по куску чорного хліба, сама засиджувалась у неї до пізньої ночі або й деінде... прядучи з другими, аби заробити що, бо з дня на день треба було дітей годувати.

Вони слухали її найменшого приказу, а ночами спасали життя безсонністю. Коли мати підійметься з постелі з сокирою або й без неї, Павлик зараз питав:

— Чому не спите, мамо?

— Не годна, синку, але ти спи!

І, тяжко зітхаючи, вона обертала обличчя до стіни. Раз устала-таки з постелі і, оглянувши сокиру з усіх сторін, відійшла від постелі й поставила її в куток.

— Ви з сокирою спите, мамо?

— Сплю.

— Та чого?

— Перед убійниками. Казала няня, аби я сокотила від них вас і себе.

І, перехрестившися, втирала ніби піт з чола і лягала знову. По таких словах вона спала потім мов убита, але дітей оминав сон. Майже відвикли вночі засипляти. Скулені, притулені до себе, сторожили матір.

Так минуло рождество Христове, Йордан, минула люта зима, перестав падати сніг і настала середина лютого, із сонцем, із теплим вітром, а інколи на відміну сікли й дощі.

* * *

Одної днини, як сонце вже добре огрівало, а босі діти тут і там виходили на поріг, мати мовчки гляділа на них. Жовті, вихудлі, з потужливими очима, в замарганім біллі.

— Не стійте довго надворі, простудитеся, а я не маю відки для вас ліків старати.

Вони слухали й уходили... бо, здавалося, своїх думок не мали.

Павлик ішов перший, а Зоня за ним.

* * *

Одного разу сиділи на постелі, бо мама пішла по воду,— добрий кусень від хати, а вони перебирали квасолю, що мала варитися, як і вчора.

— Сьогодні вже знову сонечка нема, Павле... Чому то так? — питала Зоня і, вставши з постелі, притиснула чоло до невеликої шибки, що одна, мов дзеркальце, була кругло всаджена в стіні дрібної кухні.

— Бо... що ти знаєш, Зоню, що ти знаєш?..— відповів якось неохоче Павлик.— Але я знаю.

Вона приступила до його колін і, спершись до них, ждала слів, котрим так любила з його блідих уст прислухатись.

Він мовчав, а потім, потерши чогось чоло, почав:

— Бо є божа коробка, Зоню, а в тій божій коробці є сонечко, і янгол держить ту коробку, коли він нею крутить удень... от так, бачиш.

Він узяв з постелі її хустку і, держачи її ціпко п’ястуком, обертає цілим рам'ям живо, наче з руки його стало колесо.

— Коли крутить уднину ту божу коробку, то світить сонце, а коли вночі, то місяць. Тепер уже знаєш?

— Знаю,— відказала побожно Зоня.

— Так, відай, там... у Бессарабії... відай, так неньо оповідав... відай, відай.

* * *

Поволі поволіклись сірі дні. Як сказано, минули великі свята. Морози за морозами ще добре вставлялись, так аж доки не наспіло стрітення.

Коли настало стрітення і люди йшли до церкви, а мати поралась коло печі, вибігав Павлик щохвилі поза поріг і обзирав стріху.

— Зачиняй двері, не студи хату. Не чуєш, який мороз надворі? Гадаєш, як сонце, то вже й тепло. Пожди ще!

— Мені не студено,— вимовляється Павлик, підтягаючи одну ногу й ховаючи руки під пахву, не перестаючи поглипувати крізь вікно, доки мати не заздріла цього.

— Мой, ти що, визираєш гостей? — гукнула.— Визирай їх надворі, дай Зоні хустку на голову й рушай одне з другим за поріг. Уже вас маю по вуха...

За тими словами відчинила широко двері, й обоє вийшли, а вона замкнула двері.

— Чому ти все вибігав надвір, Павле? Через тебе мама гнівні, і тепер мушу і я замерзнути.

— Е, що мама знає,— відповів Павлик.— Вона все своє, як баби, я знаю, що я знаю. А щоб і ти те знала, я тобі розкажу. Сьогоднішній день називається стрітення.

— Стрітення,— повторила Зоня механічно й захукала в руки.

— Сьогодні можна медведя бачити.

— Ая? — Зоня, зачудована, отворила рот і дивилась йому прямо в очі.

— Ая, ая... не гадай, що я брешу. Ти лиш міркуй, що скажу.

— Та кажи, бо вже мені студено.

— Ти видиш, що сьогодні сонечко?

— Виджу. То... бож-жа дит-тина з коробкою...— почала пояснювати Зоня протяжно і тут же урвала. Удар Павликової долоні по її голові відтяв її дальші слова, і вона скривилася.

— Я скажу мамі, що ти мене б’єш. За що ти мене б’єш?

Її очі залилися слізьми, а спідня губка висунулась уперед.

— Скажу...— жалілась дівчинка.

— Іди скажи. А я зате не скажу, що я знаю, а був би сказав. І я те буду знати, а ти ні.

Дівчатко перепросилося.

— Кажи,— просило,— я вже не скажу, вже не скажу. Вже не болить!..

— То слухай. Видиш сонечко?

— Виджу. Воно так світить,— сказала Зоня, любо ділячи слова.

— А тепер диви. Диви вгору на стріху.

Зоня виконала братів наказ.

— Капає зі стріхи?

— Я не знаю.

— Не капає?

— Капає.

— То заплющай очі і втікай до хати, бо медвідь виліз із буди. Скоро!

Мала Зоня зойкнула і, не чуючись з остраху, влетіла в хату, а за нею Павло.

Мати, що держала глек із кип’ятком, подалась перелякано назад.

— Хто йде? — спитала побілілими устами і присіла на лаву.

— Медвідь виліз із буди... зараз прийде... Мовчіть, тихо,— крикнула дівчинка і, шукаючи охорони коло матері, притулилася до неї.

Павло мовчав.

— Бог би вам це не простив, та би не простив, як мене перелякали... — вимовила.— Аж серце застигло... аж... аж... і то все он той...

І не доповіла.

Але ніхто не приходив.

— Бо стрітення, мамо, та й з стріхи капає...— боронився хлопець.— Гляньте самі: кап-кап-кап...

— А ти чув, що дзвонили?.. Та й не дослухав?.. Дам я тобі колись медведя!.. Дам, що пам’ятатимеш... Аж піт виступив на чоло...

* * *

Морози й стужа лагідніли, сніг іще хіба несподівано й рідко навертався, часто або дуже великими, або дрібонькими зірочками вставлявся, а замість нього імлистий дощ топив біле покривало землі, хат і дерев, оставляючи тут і там поодинокі клапті снігу, ніби простирала по полях, левадах і стріхах.

На невеликій леваді Марти остала між кількома деревами також біла шмата, вижидаючи, що її або зіп’є проміння сонця, або розтопить дрібний дощ, що сік не лиш годинами, але днями й ночами.

Одного разу зайшло слідуюче.

Настало кілька сонячних золотих днів. Газди ходили розглядати свою землю, скільки її хто посідав... і роздумуючи та міркуючи над нею, чи прикладати до неї рук плугом і бороною, чи заміняти за готовий гріш в оренду.

— А я піду до повдовілої Марти й заберу в неї леваду в оренду,— заявив один з-поміж них, що був цікавий до всього, любив до всякої роботи приучуватися і користав з неї, де давалося.— Марта й так не має чим орати і за орання заплатити. Її левада, як відомо, граничить до мого лану, на ній виростає кільканадцять слив того доброго роду.... і, може, дасться щось зробити. Я йду до неї. Може, піде хтось із вас зі мною? Краще двом. Для неї й для мене буде так ліпше.

Один газда із слабших, що любив товаришувати з погибшим чи пропавшим кушніром Марти, особливо коли цей повертав з Бессарабії з повною кишенею, й платив у Менделя за гарак, і виспівував на все горло, б’ючи п’ястуком об стіл, що інші присутні на всю хату реготалися, між тим як сам Мендель делікатно, в білих брудних панчохах і патинках, покірненько й поважно виповняв бажання фундатора,— той один, сказано, був охочим товаришити і при виорендуванні вдовиної левади.

* * *

Входячи на подвір’я, зустріли дітей, що вертілися недалеко хати в сонці, а коло них собака, яка ластилась з удячності, що її відчепили від ланця, і шукала квапно мордою по землі за поживою.

Побачивши чужих, забрехала уїдливо, а коли входячі вспокоїли її, помахала хвостом і замовкла.

Павлик і Зоня підійшли ближче.

— Мама дома?

— Дома!

Заки газди увійшли ближче на подвір’я, полетів Павлик сповістити маму, що прийшли люди. Від смерті тата так рідко хто навідувався до них, що, певне, щось буде цікаве, що прибули.

Мама саме перебирала між гудзами шматок, у котрих знаходилося зав’язане деяке насіння, і прокинулася.

— Люди? — спитала, а сама поблідла й оглянулася, та не стало часу ні щось сказати, ні щось учинити, бо вслід за Павлом увійшли оба чоловіки, здоровлячи. Що вона відповіла, до смерті не пригадала собі, чула лише, як під нею ніби земля захиталася.

— Ми до вас із запитанням, чи здорово коло вас, газдине Марто? Та й як веснуєте? Давно вас не бачили. Від запропащення вашого газди-майстра ви наче в монастир зачинилися…

Жінка відітхнула, й великі запалі очі шукали землі.

— Ходжу на роботу. То тчу, то деру пір'я, то шию, а там і дітей доглядаю, що більше робити? Як господь дає, так треба приймати. Дедалі треба буде обробляти божу землю, копати, сіяти, садити. Сонце так гарно присушило, і з землі силоміць зелень витягає, аж легко на серці робиться. А то зима ніби душу каменем привалила, життя відібрала. Я саме насіння перебираю. Треба вже й мені до неї руки прикласти.

— От то-то бо й є, що треба прикладати. Ми оба зі справкою до вас. Ви про землю говорите, а ми в справі землі й зайшли до вас.

З тими словами сіли. Один з них, а то давній товариш кушніра, набив люльку й закурив, а другий, охочий до виорендування землі, оглянувшися вигребущим оком по голих стінах, усіх закутках та пожовклих за зиму і вихуділих дитячих личках, приступив відразу до справи, яка привела його сюди.

— Так і так, Марто,— сказав, приглядаючись іще молодій, а вже майже постарілій жінці.— Взяв би від вас поле на політок, а вам, якби хотіли, частю хлібом, кажім, уже готовою мукою, сплатив; а як собі захочете, то й грішми. У вас тягла нема, чим поорете, заволочите, посієте? Те все коштує. За гроші, самі знаєте, є й готовий хліб, сіль, світло й інше... Роздумайте й кажіть! А це,— докинув і кивнув головою на дітей, із котрих Павлик стояв проти нього й уважно прислухався кожному його слівцю,— це,— говорив,— не питає... маєш не маєш, а знає одне: дай!

Марта стояла наче вкопана і мовчала, а пальці рухались у неї, начеб сукали безнастанно вовну або фуркали веретеном. Несподівано прийшло це на неї. Що робити? Що добре, а що ні?

— Гадаєте, це було б для вас зле? — почав знову газда.— Або що ви ліпшого найдете? А задовжитеся на оранину й насіння, то хто буде у вас довги сплачувати й чим?

— Думайте, та й не передумайте...— вмішався вже й товариш. Сказавши це, сплюнув крізь зуби цятку слини аж на середину хати.

— Я б у вас узяв, як кажу, леваду,— почав знову перший,— оставив би вам кусник коло хати на закришку та й пражину на бульбу... А... за сливки на леваді заплатив би зокрема або дав би з макітру вже сушених на різдво, наколи б схотіли. Згода?

Марта підняла погляд. Двоє великих, темних як ніч очей заіскрилися проти чоловіка.

Марта підняла п’ястук.

— І сливки би-сьте забрали з-поміж дітей? Га? Аби і в рот не мали що взяти з деревини, котру їх тато власною рукою садив? Га? І сливки? А дивіть, який милосердний дорадник найшовся на сироти!

З тими словами обернулася до товариша й затиснула уста.

— Та чого гніваєтеся, Марто? Чи я беру щось даром, чи я прийшов вас обдурити? Осьде свідок... Я прийшов поговорити з вами по-доброму. Хочете? Добре... Не хочете, то бувайте здорові! Двері вказують самі, куди дорога.

Ці слова, висказані без гніву, опам’ятовуючою інтонацією, викликали вмить інший настрій. Марта, що стояла все ще понура, присіла на постіль, діти поставали близько неї, наче сторожили, щоб їй не сталося щось злого, і почала говорити, зразу відмовно гірко, начеб люди завидували їй того, що ще по пропавшім чоловіці остало, котрий... господь один знав, чи ще живе... і чи верне... то й чого їй дивуватися... коли... і урвала.

Коли однак чоловіки впевняли її в противнім стані речей, подавали несогірші услів’я, вона ніби здобула несподівано новий спосіб до життя і згодилася по дальшій недовгій балачці та загорнула половину готівки, за яку віддала леваду і сливки на політок, а другу мала дістати по засіві в святу неділю.

По закінченню інтересу вдоволені обі партії повставали із своїх місць; люди — щоб вернути додому, а Марта — щоб відбігти до недалекого склепику по муку, бо саме та кінчалася і треба було другу на якийсь час постарати.

Вступаючи на подвір’я, газда-орендар станув на хвилину і, скрутивши собі папіроску, запалив її. Кинув оком на леваду, котра простяглася, починаючи за тином подвір’я та невеличкою стайнею, добрий кусень

рівниною дальше, а дерева, сливи, з чорним іще гіллям, корчами й паростками між собою вирізувалися виразно на яснім тлі небосхилу,— і задумався.

— А піду на леваду до сливок, погляну на них і на пупинки, чи показує цього року садовина на густий цвіт.

Сказавши це, він звернувся до левади, переступаючи перелаз; товариш за ним, а за ними прожогом і діти, а за дітьми, мов стріла, собака. Та, біжачи, оглядалася раз по раз, оставала, знов переганяла їх і так на відміну, побріхуючи втішно, не покидала їх. Марта одна не пішла. Випровадивши газдів за поріг, вернула до хати, перечислила гроші, заховала їх під постіль перед дітьми, взяла малий мішок, і, зачиняючи двері, подалася повільним кроком за прочими на леваду, щоб передати дітям колодку від дверей, заки поверне.

* * *

Клапоть білого снігу, що світився здалека між деревами, на леваді, мерехтів у сонці, мов обсіяний брильянтовим піском.

Діти побігли вперед до сливок, постойкуючи по хвилинці на чоловіка-орендаря, що йшов рівним однаковим кроком із повільнішим товаришем, а собака, щаслива зі своєї свободи, гнала вперед усіх, кидалася скоками вбік, ніби випробовуючи свої сили, що за зиму ослабли; раптом задержалася між сливами, і тут спішно переїжджала мордою по землі. Нарешті дійшли й чоловіки до цілі. Орендар, опинившися коло деревини, підняв руки вгору і, зігнувши галуззя до себе, приглядався уважно знахарським оком пупинкам. Придивлявся так якийсь час...

"Коли дасть господь добре літо, то й овочів буде доволі, нікому кривди не буде, і свої гроші, може, виберу з процентом..." — думав і оглядався.

— Ноги, ноги! — скрикнула нараз мала Зоня, що перша добігла до одної сливки, що виростала дальше, саме де стовпився сніг, і вказала на землю, де собака дряпала нетерпеливо лапами.— Ноги, мамо! Павлику!.. А диви, як сторчать!

Павлика не треба було кликати, він і так уже опинився коло неї.

Собака перервав на хвилю свою роботу, майнув радісно хвостом, а відтак почав далі щось добувати з землі. Діти поглянули мовчки на себе. Що було з мамою? Була ще так далеко від них, здавалося, ледве двигалася з місця... а тут ноги!

Коли дійшла Марта, врешті, до шматка снігу, застала вже й обох мужчин, що дивилися поширеним оком, похитуючи головою, на землю, з котрої справді визирало двоє озутих ніг.

Німо звернули свої обличчя до жінки, котрої очі впали на них.

— Оглядали сливки, пупчики? Буде що? — спитала.

— Оглядали. Що бог дасть, те й буде,— відповіли.— Але он...

І вказали на землю коло дітей, звідки собака не відступав.

— Що це за ноги, Марто? Ви не знаєте? — спитав нарешті орендар.— Тут хтось похований.

Марта поглянула на вказане місце й не обізвалася.

— Навіть недалеко від хати заховали чиєсь тіло. Землі жалували вкрити. Ви нічого не знаєте, Марто, що сталося? Марто!!!

— Чоловіче, лиши жінку в спокою,— обізвався товариш.— Це не наше діло, є суд на таке... Ходім! — сказав відвертаючися; а відходячи, діткнувся верха своєї шапки, сплюнув, як у хаті, по-своєму, далеко вперед себе, і відійшли оба.

* * *

Коли другої днини указалися сільською дорогою два жандарі однакового росту, що рівно, певно, в темнім мундирі, білих рукавицях, з крісом на плечах, мовчки, мов дві статуї, сунули в чаках із поблискуючими перами,— люди, побачивши їх, мовкли з жаху й переглядалися лякливо, дехто хрестився.

Ніхто не знав, чого вони нараз з’явилися в селі. Чи підуть вони далі, чи стануть? Чи заберуть кого? Ніхто нічого не знав, лише коли спитали одного прохожого, де живе Марта Клим і чи дома, ці питання пролетіли по селу, наче чорні круки.

* * *

Марта мішала кулешу, а з її уст не чутно було ні слова, лиш полумінь, що била з печі, красила її майже почорнілі щоки, що запались, мов у мерця.

Павлик не відводив очей від матері. Йому було ніяково, що вона нічого не говорила. Хоч би посварила, а то й то ні.

— Я так люблю... кулешку...— перебив нараз протяжно, ніби потішав мовчаливу матір.

— І я,— повторила Зоня і підступила ближче до матері.

В двері застукано, й рівночасно вони відчинилися. В хаті потемніло, й увійшли два жандарі.

— Ви Марта Климиха? — звернулися з питанням до Марти.

— Я,— відповіла й відразу звалилася їм у ноги.

— Ми маємо наказ скувати вас у залізо і приставити до суду. Ви свого чоловіка вбили і на леваді заховали?

— Так!

Вона свого чоловіка, непоправного п’яницю, за радою своєї старої няні, з розпуки вбила й на леваді поховала. Правда. Але це не все ще. І діти свої хотіла спрятати зі світу, щоби проти неї не свідчили й без неї не калічились. Пани "ласкаві й чесні" чи повісять її, чи навіки відлучать від сонця, дітей і...

І кінця не доказала.

Не було часу говорити.

Скували й випровадили з хати від дітей... що побіліли, мов свічки, і дивилися великими очима на все, що діялось.

Переступаючи поріг, Марта вмить звернулась, кинулась до землі й поцілувала поріг.

— Простіть мені, діти...— кликнула, залившись гіркими.— Вже вас мамка не доторкнеться на цім світі ні лихом, ні добром... А кулешку з’їжте, аби не були голодні...

— Я піду з вами, мамко... аби вас не вбили,— крикнув Павлик несамовито й кинувся за нею.

— І я,— зойкнула Зоня й мигнула за ним.

* * *

Дітей розібрали на службу; леваду обробляв орендар, а хату винаймали. Марту, що виповіла без опору що до найменшої подробиці свій проступок, умотивовуючи його розпукою задля п’янства чоловіка та безвиглядністю на будуче життя, на намовку старої пістунки, засуджено на три роки тяжкої в’язниці в С-ві.

* * *

По трьох роках випущено її на волю. Це було саме осінню, коли сонце не огрівало й не висушувало землі, коли вже кидало снігом і морозило воздух.

Вийшла з в’язниці прозоро-біла... худенька, з запавшими грудьми і пустилась пішки додому. Може, її приймуть діти, коли не повмирали, ачей же й село не викине її. Всі знали, яка була до свого нещастя. А її рідний шмат землі ще погодує її до смерті. Грошей не мала на залізницю, тому йшла пішо. Довго, перериваючи поворот благаниною о милостиню...

Осінь, як сказано, була змінчива, а вона, покрита випроханим лахміттям, жила лише хлібом милостині.

Одного дня, як перейшла границю і поступила на землю своєї батьківщини, залляла її кров. Падаючи, вона більше не встала. Лежачи на землі, край дороги, підіймалася, то знов падала, ніби та погибаюча конина, що не може вдержати голови над землею.

Її обняв холод, і вона відчула, що її тільки від одного тепла може прийти полегша. Бажання не мала. Повела очима округ себе... Може, надійде хтось, побачить її...

Сонце саме клонилось до заходу, її погляд звернувся туди, а уста стягнулись, мов до усміху.

— Огрівай, сонце!.. Мене і моїх дітей огрівай...— зашевелилися її уста...

І це було послідне її бажання на цім світі.

* * *

А чужі й милосердні люди поховали її на її рідній землиці!..

Чернівці, січень, 1927